
⁴⁷ Een equivalent van het artikel ontbreekt in *WRGO*.

⁴⁸ Westmaas, 'De godsdienst-onderwijzer in de literatuur', 51-52.

⁴⁹ Vgl. De Niet, *Ziekentroosters*, 104-105, 123-125. Zie ook n. 9. De bezoldiging geschiedde soms ook vanuit speciale fondsen en/of door een mecenas. Maatjes werd financieel gesteund door G. Groen van Prinsterer. Te Groningen bestond een speciaal fonds beheerd door twee aanzienlijke dames die godsdienstonderwijzer(es) betaalden voor de catechisaties aan de armen.

⁵⁰ De Weerd, *Turfland*, 26. Vgl. Mink, *Tweede plan*, 115-116.

⁵¹ Westmaas, 'Arbeid en positie', 25-28. Boerenbedrijf (al dan niet in eigen beheer) was op het platteland tot na 1850 soms ook nog een bron van inkomsten voor de predikant. Zie o.a. J. Vree, 'Groninger predikanten en hun gemeenten op de drempel van de liberale tijd (...)', *Historisch Jaarboek Groningen* 2012, 64-81.

⁵² Initiatiefnemer en eerste voorzitter was de Rotterdamse godsdienst-onderwijzer W. de Vries (1808-1886); zie voor hem Douwes, *Armenkerk*, reg. s.v. De vereniging telde in 1855 54 leden; in 1859 81 leden; ze kende korte tijd een tijdschrift: *De Godsdienst-onderwijzer. Lectuur voor eenvoudige christenen (...)*, 1859-1860.

meesters en -meesteressen (art. 39.4; vgl. *NRGO*, art. 54), moet geconcludeerd worden dat zij aanvankelijk⁴⁷ klaarblijkelijk (althans ten dele ook) kleine zelfstandige ondernemers *in religiosis* waren. Vermeldenswaardig is in dit verband dat in een achttiende-eeuws geschrift verhaald wordt hoe een catechiseermeester tegen betaling een leerling individueel les geeft in diens ouderlijke woning.⁴⁸

Aan het welzijn van de catechiseermeester(es) is gedacht. De voornoemde commissie van toezicht moet, wanneer de catechiseermeester(es) door ziekte of ouderdom niet meer in staat is tot werken, behulpzaam zijn bij het verkrijgen van 'een billijk en evenredig pensioen, uit de kas der gemeente.' (art. 39.8) In latere tijd draagt de commissie van toezicht ook de verantwoordelijkheid voor het verkrijgen van 'eene behoorlijke bezoldiging' voor hen die op de scholen of aan de armen onderwijs geven. Eventueel moeten zij daartoe fondsen in het leven roepen (*WRGO*, art. 36).

Al met al is het waarschijnlijk dat de bezoldiging van godsdienst-onderwijzers in dienst van een hervormde gemeente voor een belangrijk deel vanuit de kerkelijke kas geschiedde⁴⁹ en eventueel werd aangevuld met een vergoeding vanwege de besturen van de tehuizen en de scholen voor de daar verrichte werkzaamheden of door neveninkomsten van andere herkomst. Polman bijvoorbeeld was ook als docent verbonden aan de Rijks Kweekschool voor onderwijzers te Haarlem. De bezoldiging van aan een 'Evangelisatie' verbonden godsdienstonderwijzers geschiedde door de plaatselijke en/of landelijke vereniging, eventueel aangevuld met de steun van derden. Dat was bijvoorbeeld het geval met het salaris van De Weerd, dat voor een belangrijk deel afkomstig was van de eigenaar van het veengebied waar hij werkzaam was.⁵⁰ Al met al was het geen vetpot. Om rond te kunnen komen werd soms bijverdiend, zelfs door de exploitatie van een boerenbedrijfje.⁵¹

Het recht op benoeming en ontslag van de godsdienstonderwijzer berustte bij het bevoegde gezag, hetzij de kerkenraad, in het geval van een aan een hervormde gemeente verbonden godsdienst-onderwijzer (*NRGO*, art. 10), hetzij het landelijke of plaatselijke bestuur, in het geval van de godsdienstonderwijzer in dienst van een vereniging. In het eerste geval werden de werkzaamheden verricht onder supervisie van de plaatselijke predikant(en), in het laatste geval meer zelfstandig.

Uit de behoefte elkaar tot steun te zijn, ook materieel, bijvoorbeeld door de stichting van een weduwenfonds, ontstonden verenigingen van godsdienstonderwijzers. In 1855 de 'Vereniging van Protestantsche Godsdienstonderwijzers in Nederland' die ook vrijzinnigen onder haar leden telde.⁵² In 1872 de rechtzinnige 'Vereniging van Godsdienstonderwijzers bij de Nederlandsche Hervormde Kerk' met als voorzitter Theodorus Matthijs Looman